

verschenen in: *Intermediair* 21: 49 (6 december 1985), 61-63.

HET CULTURELE GEHEUGEN VAN RENÉ GIRARD

Michael Elias

Op 21 oktober ontving René Girard, hoogleraar Franse taal, letterkunde en cultuur aan de Universiteit van Stanford (Californië) een eredoctoraat in de letteren aan de Amsterdamse Vrije Universiteit. Michael Elias portretteert een denker die probeert inzichten uit de literatuur, antropologie, theologie en psychiatrie in één kader te plaatsen.

Wie *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, het uit 1978 daterende hoofdwerk van René Girard ter hand neemt, wordt vrijwel onvermijdelijk bevangen door enige scepsis. Het vijfhonderd pagina's tellende *magnum opus* bevat een diepgaand betoog over het ontstaan van onze cultuur en haar instellingen, maar dat is niet de reden die de lezer op zijn hoede doet zijn. Dat geldt wel voor de gigantische hoeveelheid onderwerpen die Girard in dit boek ter sprake weet te brengen. Onwillekeurig dringt zich de gedachte op dat we hier met een omgevallen boekenkast van doen hebben. Ten onrechte, naar het blijkt.

Er zijn drie begrippen waarop Girard zijn hypothese omtrent cultuur en samenleving bouwt: mimesis (nabootsing), geweld en zondebok. Als alle mensen zouden ophouden elkaar te imiteren, zouden alle cultuurvormen verdwijnen. Tegelijk is imitatie gevaarlijk, omdat wij begeren wat een ander begeert, aldus Girard. In zijn eerste boek, uit 1961, *Mensonge romantique et vérité romanesque* laat hij dat zien aan de hand van een aantal hoogtepunten uit de Westeuropese cultuur: het werk van Cervantes, Flaubert, Stendhal, Dostojewski, Proust. Hij kwam tot de ontdekking dat ons begeren 'in een driehoek zit'. Een man wordt verliefd op een vrouw wanneer hij ziet dat ze wordt begeerd door een ander. Soms is die ander letterlijk nodig om de begeerte op te wekken en gaande te houden. De romantische leugen waar de titel van zijn boek op doelt, is dat wij menen authentiek te zijn. Dat is niet zo, meent Girard: wat ons drijft, is bemiddeld. Dat kan een bemiddeling van buitenaf zijn (doordat je uit boeken een model kiest), het kan ook iemand in je directe omgeving zijn. *Hedonia* van Kees van Kooten is een perfect eigentijds voorbeeld van de processen waar het hier om gaat. Er hoeven niet noodzakelijk twee mannen in de driehoek te zitten. In *Le rouge et le noir* zien we dat Mathilde Julien Sorel begeert met het begeren van een ander, madame de Fervacques. De romaneske waarheid is dus: wij zijn niet vanuit onszelf onszelf, en onze keuzevrijheid is een illusie.

Dat begint al vroeg. Als je naar kinderen kijkt die met poppen of blokken spelen, zie je dat het ene kind altijd precies datgene wil hebben waar de ander mee bezig is. Al is er speelgoed in overvloed, ruzie om net dat éne komt er toch. Girard stelt dan ook, meer in het algemeen, dat niet de schaarste aan aardse goederen bron is van conflicten tussen mensen, maar het feit dat de een net dat wil hebben wat de ander aanwijst als begeerlijk.

Zondebok

Menselijke culturen dragen het bewustzijn van deze mimesis, die in de loop van de geschiedenis gewelddadige vormen heeft aangenomen, met zich mee in mythen, rituelen en verboden. Zo is er in zogenaamde primitieve samenlevingen vaak een verbod op imitatief gedrag: het is verboden de gebaren van een ander lid van de gemeenschap na te doen of zijn

woorden te herhalen. Er is soms ook angst voor spiegels, die in dat geval met de duivel geassocieerd worden. In sommige rituelen daarentegen zien we het omgekeerde: nabootsing wordt juist met nadruk uitgebeeld. Veel rituelen eindigen met een offer: het slachtoffer wordt dan achteraf meestal verantwoordelijk gehouden voor de ontstane chaos. Daarmee komen we aan de kern van de hypothese van Girard ten aanzien van het ontstaan van menselijke cultuur: het hominisatieproces, zoals hij het noemt, vindt plaats doordat een steeds sterker mimetisme de overgang van dier naar mens verzekert.

Zwervend over de vlakten, vreedzaam, zijn er de antropoïden. Op een gegeven moment zien twee van hen iets dat ze beide begeren en ze beginnen te vechten. Dit gevecht breidt zich uit en er ontstaat één grote vechtende kluwen, waaruit zich vervolgens groepen vechtende tweetallen vormen. Vanuit een dergelijke situatie ontstaat er iets nieuws: er zijn er twee of drie gericht op één, die om wat voor reden dan ook aangewezen wordt. Het is mogelijk dat die eenling bijvoorbeeld niet kan meedoen aan het proces (hij hinkt: Oedipus, Jacob, Hefaistos), of anderszins een uitzondering is (gebocheld, gespleten lip, kale kop, stotteraar); er is mogelijk ook toeval in het spel. Er komt dan al heel gauw een moment waarop de hele groep tegenover deze ene komt te staan: hij wordt vervolgens in de afgrond gegooid, gestenigd of op een andere manier ter dood gebracht.

Is dat eenmaal gebeurd, dan herstelt zich de vrede. Dit is dus het zondebokmechanisme (in het Grieks 'farmakos', wat tevens duiveluitbanner betekent; naderhand met medicijnen in verband gebracht). Terwijl het in feite zo is dat alle leden van de groep schuldig zijn, wordt dit in de mythen omgedraaid: er waren verschrikkelijk slechte personen, en doordat we ze hebben uitgedreven, is er nu vrede. De zondebok heeft dan ook een unificerende functie, en er wordt goddelijke kracht aan hem toegekend. Girard verklaart vanuit dit mechanisme onder meer ook het ontstaan van het koningschap: door allerlei uitstelmechanismen leerden de slachtoffers de macht die zij door hun toekomstige offering zouden krijgen in een eerder stadium uitoefenen. Vandaar de goddelijkheid die aan veel koningen en keizers werd (en wordt?) toegedicht. Volgens Girard is het dus niet zo dat, zoals een aantal sociologen meent, de goddelijkheid iets toegevoegds of secundairs zou zijn, alsof het koningschap er al was en de heiligheid ervan pas later kwam. Nee, je kunt alleen maar vanuit de religie menselijke betrekkingen begrijpen, en niet vanuit de sociologie de religie.

Het mimetische proces is het fundament van de religie, die in feite een grootscheepse poging is om de vrede te handhaven door sacrificieel geweld. Religie heeft zo te maken met alle menselijke betrekkingen en met de rol die het slachtoffer daarin speelt. Het religieuze is uiteindelijk 'structuralistisch' van aard: het begrijpt niet waar het vandaan komt en verwijdert zich steeds meer van zijn oorsprong. Girard werpt zo op een merkwaardige manier licht op de hoofdstroom in ons westers denken, dat doorgaat de sporen uit te wissen, niet van het oorspronkelijk geweld waarop onze cultuur is gegrondvest, maar van de (sporen van de) opvolgende uitdrijvingen. Zo wordt het denken van mensen niet bepaald door wat er werkelijk gebeurd is, maar door de interpretatie daarvan. In sommige culturen heeft dat tot gevolg dat het slachtoffer meer als 'van buitenaf komend' wordt gezien dan als interieur: het zijn bezoekers die van een andere, onbekende wereld zijn gekomen.

Binnen een structuralistische gedachtengang, waar Girard zich overigens niet toe bekent, is de betekenaar (*signifiant*) het slachtoffer, en de betekenis (*signifié*) de hele actuele en potentiële zin die de gemeenschap aan dit slachtoffer en, door diens bemiddeling, aan alle dingen toekent. Het teken (*signe*) is het slachtoffer in zijn verzoenende functie. Vanuit het idee dat mensen graag in de toestand van vrede of verzoening willen blijven, valt te begrijpen dat

mensen eraan hechten het teken te reproduceren. In rituelen wordt dat dan ook gedaan teneinde het handhaven van deze wonderbaarlijke vrede te doen voortbestaan. Ook allerlei andere instellingen en processen, zoals het jagen op wild, het houden van huisdieren, en vormen van seksuele verboden hebben een rituele achtergrond.

Breuk

Mythen camoufleren de moord. Ter illustratie bespreekt Girard in *Des choses cachées* er twee: die van de Ojibwa (Indianen ten noorden van de Grote Meren in Noord-Amerika) en die van de bewoners van Tikopia in de Stille Oceaan. (Beide mythen waren eerder door de antropoloog Claude Lévi-Strauss vanuit een andere optiek geanalyseerd.) In het ene geval wordt het slachtoffer verdronken, in het andere wordt hij door de oprukkende menigte gedwongen zich van de rots te storten. Maar dat is de werkelijkheid in de mythe horen we van een bovennatuurlijk wezen met een buitengewoon krachtige blik in zijn ogen. Bij zijn bezoek aan de mensen gebeurde het dat hij daarmee in één klap iemand doodde (het boze oog). Hij werd daarop gedwongen terug te keren naar de diepten van de zee. De andere mythe verhaalt van een vreemde god die Tikopia bezoekt, en tijdens een feest er met het voedsel vandoor gaat. Voordat hij de lucht in vliegt, is het nog net mogelijk hem vier belangrijke voedingsmiddelen af te pakken, die op die manier voor de mensen behouden zijn gebleven.

Werkelijk geweld tegen een werkelijk individu, dat ligt ten grondslag aan de oorsprong van dergelijke verhalen; volgens Girard is er geen sprake van dat, zoals wel gesteld is, deze verhalen alleen een 'culturele' of 'representatieve' betekenis zouden hebben: het menselijk denken is in zijn oorsprong niet schuldeloos. Ook in recenter tijd (de middeleeuwen bijvoorbeeld) is te zien hoe collectief geweld tegen één (bepaalde groep: de joden) schering en inslag was: ook hen werd om allerlei redenen het 'boze oog' toegedicht. In onze tijd hebben we de Auschwitz-leugen.

Zondebokken zijn daarentegen onschuldig, betoogt Girard, en het langzaam doordringende besef hiervan danken wij zijns inziens aan de joods-christelijke geschriften, waarover deel twee van *Des choses cachées* gaat. Hierin breekt hij, zou je kunnen zeggen, met de hoofdstroom van het Franse denken sinds Voltaire. De kwestie van de godsdienst wordt opnieuw gesteld. De joodse godsdienst is voor hem de worsteling met een nieuw ethisch besef. Klassieke teksten over Kaïn en Abel, Josef, koning Salomo en Job brengt hij in verband met verhalen en mythen uit andere culturen, zoals Romulus en Remus, Oedipus en Andromachè.

Kaïn en Abel tegenover Romulus en Remus: ze passen beiden in een hele reeks mythen waarbij de ene broer de andere doodt. Hoewel erin dit geval geen sprake is van een collectieve moord, gaat het om een verwant verschijnsel dat te maken heeft met de betrekking tussen twee dubbelgangers – vaak broers. Toen Romulus en Remus opgegroeid waren, besloten zij een stad te stichten, het latere Rome. Raadpleging van vogeltekens wees Romulus aan als naamgever van de nieuwe stichting. De teleurgestelde Remus, zo gaat het verhaal, hoonde de lage muren ervan door eroverheen te springen. Romulus werd boos en in de twist die daarop volgde, doodde hij Remus. In de Romeinse mythe nu wordt de moord op Remus gepresenteerd als een daad die misschien te betreuren valt, maar die toch gerechtvaardigd wordt door de overtreding van het slachtoffer. Remus heeft de 'grens' van de stad niet gerespecteerd en niemand mag spotten met de regels. Romulus wordt zo gerechtvaardigd.

Kaïn wordt ons in de joodse mythe heel anders voorgesteld. Hij en zijn broer Abel brengen Jahwe een offer; Kaïn offert de vruchten van de grond, Abel de eerstgeborene van zijn beste schapen. Jahwe ziet genadig neer op Abel en zijn offer, maar op Kaïn en diens offer slaat hij geen acht. Een wilde woede grijpt Kaïn aan en 'het geschiedde', zoals de Statenvertaling dan luidt, 'als zij in het veld waren, dat Kaïn tegen zijnen broeder Habel opstond en hem doodsloeg. En de Heere zeide tot Kaïn: Waar is Habel, uw broeder? En hij zeide : Ik weet het niet, ben ik mijn broeders hoeder'? En Hij zeide: Wat hebt gij gedaan ? Er is eene stem van het bloed uws broeders, dat tot Mij roept van den aardbodem.' Kaïn is in deze tekst een ordinaire moordenaar. Al brengt ook deze eerste moord de culturele ontwikkeling van de mensheid op gang, de moordenaar is niet van schuld ontheven. Een wisseling van perspectief die van eminent belang is, meent Girard.

Freud

De titel van *Des choses cachées depuis la fondation du monde* is gehaald uit het dertiende hoofdstuk van het evangelie naar Mattheus (vers 35: 'Ik zal openbaren wat verborgen is geweest vanaf de grondvesting der wereld'), dat op zijn beurt weer verwijst naar het tweede vers van psalm 78. Bij de bespreking van wat later het Nieuwe Testament is gaan heten, is het bewustzijn van Jezus van Nazareth in het geding. Girard is er ver van om een apologie te schrijven van het christendom. Integendeel, het vasthouden aan het sacrificiële denken, waarmee volgens hem in het Nieuwe Testament radicaal wordt afgerekend en dat het christelijk denken eeuwenlang heeft beheerst, keurt hij telkens met klem af. Het is hem erom te doen de getrokken lijn voort te zetten en aan te tonen dat de godheid van het Oude Testament nog een tweeslachtig karakter had: de oude mythen werken nog door en de profeten moeten strijden tegen een religieus godsbeeld. In de Evangelieën zie je volgens hem daarentegen dat Jezus het mimetische, gewelddadige karakter van zijn cultuur doorheeft: hij weigert dan ook in te gaan op de begeerlijke dingen die de duivel hem belooft, en door zijn houding en woorden plaatst hij velen voor situaties die als paradoxaal ervaren worden, omdat ze breken met het heersende denken. Uit het verhaal over zijn lijden en dood blijkt verder overduidelijk dat hij onschuldig is, en dat er sprake is van een schreeuwend onrecht. Door het geweld in persona tot het einde toe te ondergaan (hij had geen andere mogelijkheid) wordt het grondpatroon van iedere religie blootgelegd. Mythologisering is nu onmogelijk geworden: de waarheid komt aan het licht.

In de geschiedenis van het christendom zijn de woorden van de profeet Hosea 'Ik wil barmhartigheid en geen offers' (herhaald in Mattheus 9: 13) steeds meer op de achtergrond geraakt. Het lijden werd steeds meer als een offer gezien. Girard verzet zich tegen deze, wat hij noemt, sacrificiële benadering van het Nieuwe Testament, en meent zelfs bepaalde delen ervan als niet authentiek te moeten beschouwen.

Met zijn hypothese over het mimetische als hoeksteen van onze beschaving en de gevolgen die dat heeft, niet in de laatste plaats voor ons westers denken, drijft Girard natuurlijk velen tegen zich in het harnas. *Des choses cachées* is geschreven in de vorm van een dialoog en een van de twee psychiaters die Girards gesprekspartners zijn, vraagt zich dan ook halverwege het boek af, of Girard niet bang is voor een verschrikkelijke reactionair door te gaan. Nee, dat is hij niet. 'Je moet alle zondebokken die Freud en de freudianen ons voorstellen: de vader, de wet, enzovoort, als zodanig blijven afwijzen. Evenals die van Marx: de bourgeois, de kapitalisten: evenals de slavenmoraal van Nietzsche.'

Het laatste deel van *Des choses cachées*, 'Psychologie interdividuelle' (omdat we letterlijk niet meer weten wat van ons en wat van de ander is), is in feite één grote aanval op de heersende zielkunde, waarbij natuurlijk vooral Freud het moet ontgelden. Met erkenning van een aantal van zijn geniale ideeën meent Girard dat het zogenaamde Oedipuscomplex nauwelijks verklarende waarde heeft, juist doordat het de oude mythe niet tot in zijn fundament begrijpt. In zijn laatste boek, dat dit jaar verscheen (*La route antique des hommes pervers* [[samenvatting](#)]), vergelijkt Girard Oedipus met de zijns inziens superieure variant uit de joodse traditie: Job, het boek over beproeving. Ook de gecompliceerde verhoudingen tussen twee mannen, in *De eeuwige echtgenoot* door Dostojewski met buitengewone intelligentie beschreven, kan Freud volgens Girard niet vatten: hij komt veel te snel aanzetten met het begrip 'latente homoseksualiteit', meent Girard, die in het algemeen van oordeel is dat Freud 'zich weinig op zijn gemak voelt bij echt grote literaire werken'. Hij verwijt hem verder meer waardering te hebben voor Prousts 'nogal middelmatige' Jean Santeuil dan voor de Recherche, terwijl Proust juist in dit laatste werk blijk geeft van een superieur inzicht aangaande de aard van het begeren. Girard laat dat zien door twee vergelijkbare scènes uit beide werken te behandelen: die over de aristocratische loge in de schouwburg. Jean Santeuil laat de held plaatsnemen in de loge, maar in de Recherche staat de verteller, verloren in de menigte, begerig omhoog te kijken naar het welhaast bovennatuurlijke schouwspel dat zich voor zijn ogen in de loge voltrekt.

Fascinerend

Girard lezen is niet eenvoudig, en kost veel energie en tijd. Met *Des choses cachées* was ik zo'n vier jaar bezig. De vraag dringt zich uiteraard op of hij het met zijn gedachte dat mimesis de hoeksteen van onze beschaving is, wel bij het rechte eind heeft. Zijn analyse van het Bijbelverhaal begint eigenlijk bij de moord van Kaïn op Abel; maar er was eerst nog de tuin van Eden. Wel is het zo dat Girard fascineert, doordat hij zo ontzaglijk veel verschijnselen onder één noemer weet te brengen - wat tegelijk ook zo riskant is. Zijn lezing van het joods-christelijke gedachtengoed komt op een moment dat dat voor velen weinig meer te zeggen heeft, in ethische zin dan. Literair gelden de verhalen rond Mozes, Salomo en Job nog steeds (of weer) als hoogstandjes. Maar dat heeft wellicht te maken met onze gespletenheid ten aanzien van het goede, ware en mooie. Dit gaat ten minste terug tot Augustinus, die bij het luisteren naar de preken van Ambrosius vindt dat ze zo mooi zijn: 'Want al was het mijn bedoeling niet, te leren wat hij zei, maar alleen te horen hoe hij het zei (...) tegelijk met de woorden die ik waardeerde kwam toch ook de inhoud die ik negeerde naar binnen in mijn ziel. Helemaal scheiden kon ik ze namelijk niet, en terwijl ik mijn hart openzette om op te nemen hoe klaar hij sprak, kwam daar meteen mee naar binnen hoe waar hij sprak. (*Belijdenissen* V, 24).

De onschuld van de zondebok leidt een esthetisch bestaan.

Met dank aan Roel Kaptein voor zijn commentaar.

E-mail adres auteur: elias@blaisepascal.nl

